

**DİL VAHİDİNİN PRAQMATİK
FUNKSİYASI VƏ İNTENSİVLİK****Y.Ə.MƏMMƏDLİ***

Dil simpraktik xarakterli olub insanın praktik, faktiki fəaliyyətini qeydə alır və ilk təmasdan yaranan təəssürat müəyyən anlayışları – siqmatik olaraq müəyyən nomenləri, işarə, yarlıq və etiketləri yaradır (1). Bundan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, difuz mənə – ilk təmasdan yaranan təəssürat nəticəsində adlandırma, həm də fərdi yanaşmanın – münasibətin, subyektiv dəyərləndirmənin ortaya çıxmasıdır.

Praqmatik kateqoriya kimi dil vahidinin müəyyən fonotətibatla ortaya çıxması, işlənmə tezliyini, arealını genişləndirməsi fərdin fərdi fəaliyyətindən predmetlə münasibət nəticəsində yaranma prosesi – emansipasiyadır (2). Bu emansipasiyada ilkin münasibət özünü əlamətlərdə büruzə verir. Bu gün dildə işlənən «daş» sözündə praqmatik olaraq hansı mənənin üstün olduğunu müəyyənləşdirmək çətin və mümkünsüzdür. Burada «ağırlıq» – *daşmaq* (bir vərəq *daşınır* – aparılır, ağır yük *daşınır*), «bərək» – parçalanmaz, bütöv («daş kimi bərək», yaxud sadəcə olaraq «daş kimi»), «dolub tökülmək» – *daşmaq* (cay *daşır* – su coxaldığına görə; qaynayıb *daşmaq*) və digər mənələrdən hansının ilkin, qabarıq olmasını iddia etmək çətindir, həm də bu semlər bir-birinə çox yaxın olduğuna görə bunlar, demək olar ki, eyni mənə yuvasının vahidləri, derivatları təəssüratı bağışlayır. Bunu bəzən əşya, yaxud anlayışın mahiyyət və xüsusiyyətlərinə daha dərinə daxilolma, ən vacib əlaməti diqqətə çatdırma, motivləndirmə və ya abstraktlaşdırma cəhdi də hesab edirlər (3).

Danışan öz fikrini dinləyəne, auditoriyaya dolğun, əhatəli, qəbulolunan şəkildə çatdırmaq üçün dilin ona məlum bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışır. Əgər müəyyən fikrin ifadəsi üçün dildə belə imkan yoxdursa, nitq prosesində bu, yaranır. Praqmatik kontekstdə söz-dil vahidi motivlənməni yerinə yetirir, yuxarıda deyildiyi kimi, obyektin, anlayışın konkret şəraitdə mahiyyətinə, onu xarakterizə edən əlamətinə, qabarıq xüsusiyyətlərinə, hətta ona olan münasibətin ifadəsinə yönəlir (4).

Kontekstual ekspressivlik və intensivlik mövcüd sözün müx-

* Məmmədli Yaşar Əliş oğlu – filologiya elmləri doktoru, BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti.

təlif variantlarını yaradır. Bu zaman dil vahidlərinin seçimində onların həm əşyanı – anlayışı adlandırma imkanı, həm bu vahidlərin əlaməti adlandırması, həm də nitq prosesində fərdi fikrin çatdırılma həcmi əsas götürülür, yeni dil vahidi canlı anlaşma prosesində praqmatik – sosioloji, təcrübi, situativ funksiya yerinə yetirir.

Semantik səviyyədə intensivliyi müxtəlif allosemləri ümumiləşdirən invariant sem kimi təsəvvür etmək olar (5). Burada allosemlər hər hansı obyekt, yaxud anlayışların dil prosesində mümkün variantının seçilmə bazası kimi çıxış edir, variant sem isə bu allosemlərdən situativ müvafiq fikri dolğun ifadə üçün seçilmiş vahiddir. Situativ olaraq

«çiskin» → «yağış» → «yağmur» → «leysan»

vahidlərinin seçilməsi, allosemlərdən hansına üstünlük verilməsi subyektiv yanaşmadır, situativdir, reallığı dolğun catdırmaq cəhdidir.

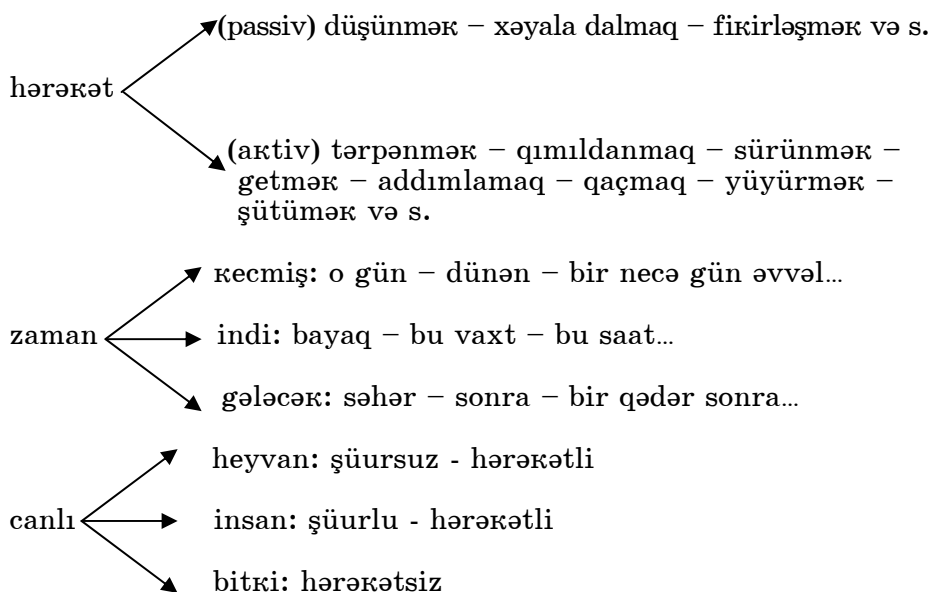
Türkiyə türkcəsində intensivlikdən danışan Z.Korkmaz buraya bütün dil yaruslarında, makro və mikro səviyyələrdə baş verən intensivliyi – ədatları, sifətin dərəcəsini, hətta feli bağlamaya aid xüsusiyyətləri daxil edir (6).

Bütün bu faktlar dilin praqmatik funksiyasının, əsasən subyektiv dəyərləndirmə ilə bağlılığını, müəyyən emosional – ekspressivliyin ifadə imkanını sərgiləyir. «Məna, fərdi təfəkkürün faktı kimi mövcuddur» (7) qənaəti o baxımdan düzdür ki, fərd fikrini ifadə edən zaman sərbəstdir, yaradıcıdır, danışmaq prosesində həm yeni vahidləri ortaya qoyur, həm də mövcud mənanı qrammatik olaraq yeni formada təqdim edir. Burada, artıq sem qrammatik vahid rolu oynayır – cümlə daxilində digər sözlərlə əlaqədə mikro-mənanın abstraklaşdırılmış əlamətinin çatdırılmasına xidmət edir. «Ağrı» makrovahiddir, hələ tam təsəvvür yaratmır. «Mən ağrıyıram» məlumatın dolğun catdırılmasına xidmət etmir, çünki fərd hələ ağrının allosemlərindən hec birini seçməyib, «ağrı» sözünün – anlayışının «bərk», «ağır», «sızıltılı», «az», «çox», «bir balaca», «şirin», «həzin» və digər onlarla mikrosemləri var və danışmaq aktında bunlardan biri mütləq seçilməlidir.

Dil vahidi praqmatik olaraq, həm də konnotativ xarakterlidir – ləxsem denotativin ən zəruri, çatdırılması vacib olan əlamətini, keyfiyyətini və dərəcəsini özündə əks etdirir (8). Denotativ – işarələmənin, catdırılması gərəkən anlayışın ifadəsi üçün adresat kifayət qədər seçimə malikdir. Bunun üçün dilin lüğət tərkibi, həm daxili invariantlarını yaradır, həm də danışmaq dili bu invariantların yaranmasında öz xidmətini göstərir. Danışmaq prosesində söz öz allosemlərindən əlavə, təfəkkürdə ümumiləşdirici xarakter daşıyır: «Kişi» – cins, mərd, ailə başçısı, yaşlı... Burada dil vahidinin iki funksiyası özünü göstərir. Dil vahidi anlam müstəvisində

intensiya ←→ ekstensiya

tənasübünü meydana çıxarır. Konkret olaraq bu prosesi belə izləmək olar:

Məsələn,

Bionim → canlı → ikiayaqlı → şüurlu → insan → Yaşar → Məmmədli...

Bionim → canlı → dördayaqlı → şüursuz → inək → Maral...

Bionim → canlı → hərəkətsiz → ağac → alma...

Abionim → cansız → hərəkətsiz → daş → qəmbər...

Dil vahidi ünsiyyət prosesində – kommunikativ müstəvidə konkretləşərək motivləşir və istənilən – arzulanan fikrin ifadəsinə xidmət edir. Bu zaman hərəkət – zaman – canlı triadası konkret açılmaya meyillənir. Məhz burada hərəkətin, zamanın, canlının bütün allosemləri konkretləşir. Konkretləşmə zamanı intensiya önə keçərək danışıq – ünsiyyət prosesini tam dolğunluğu ilə acır.

Hərəkət – zaman – canlı semləri danışıq dilində hərəkət – zaman – materiya (canlı – cansız) triadasının elementar ifadəsi kimi özünü göstərir. Hər biri konkretləşərək – motivləşmənin vahidi kimi adresatın istəyinə xidmət edir.

Azərbaycan dilində bu prosesi izlədikdə məlum olur ki, danışıq prosesində daha çox sözün affektiv-emosional cəhəti önə çəkilir (10).

ƏDƏBİYYAT

1. Клаус Г. Сила слова. М., 1967; Лурия А.Р. Язык и сознание. М., 1979; Языковые значения. Л., 1979; Леонтьев А.А. Языкознание и психология. М., 1966.; Леонтьев А.А. Язык и разум человека. М., 1965.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание. М., 1979. С. 33.
3. Лурия А.Р. Göstərilən əsər. S. 42; Общее языкознание. М., 1970; Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск, 1986. С. 55-63.

4. Маслов Ю. Введение в языкознание. М., 1975.
5. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск, 1986. С. 57.
6. Korkmaz Z. Qrammer terimleri sözlüğü. Ankara, 1992. S. 121-123.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. М., 1975. С. 275.
8. Языковая практика и теория языка. I выпуск. М., 1974.
9. Говордовский В.И. Феномен коннотации на денотативном уровне. С. 139-148.
10. Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983. С. 149.
11. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, B., s. 13.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ И ИНТЕНСИФИКАЦИЯ

Я.А.МАМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

Язык отмечает практическую деятельность человека. Здесь субъективное отношение зарождает различные варианты языковых единиц, тут же показывает себя контекстуальная экспрессивность и интенсивность. Субъект свободен в выборе аллосемов, он выбирает аллосемы по ситуации и язык выступает как прагматическая возможность.